

A magyar református sajtó kezdetei a 18. században

A sajtó és az Egyház bizonyos tekintetben ugyanazon az úton jár: mindkettő hírt ad. A magyar református sajtó történetében sokszor inkább csak ösztönös felismerésektől vezérelve, semmint tudatosan használták az újság és a sajtónyilvánosság véleményformáló erejét és társadalmi hatalmát. A kezdeteket jelentő késő 18. században egyházi periodikát kiadni még kuriózum és anyagilag-politikailag kalandos vállalkozás volt. A 19. század a református újságkiadás számszerű gazdagságát – sőt egy adott ponton burjánzását – hozta magával, míg a 20. század a kedvezőtlen történelmi viszonyok ellenére – vagy talán éppen azok által is ösztönözve – először a református sajtó technikai hanyatlása mellett kiemelkedő szellemi gazdagságot, majd a század második felében egy már-már az „elszáradáshoz” közeli állapotot hozott.

A magyar református sajtó kezdeti korszaka nem több két évtizednél, ennek ellenére önálló szellemtörténeti fejezetnek tekinthető. Az első korszak református kiadványai élesen elkülönülnek a későbbiektől, ugyanis két alapvető elvi különbség választotta el őket az újabb református sajtótermékektől. Egyrészt az első reformátusnak tekinthető periodikák nem hivatalos egyházi kezdeményezésből születtek, hanem lelkészek vagy egyházközei személyek indították útjukra őket, és szerkesztették több-kevesebb sikerrel. Másfelől az első korszak kiadványai sem nyelvezetükben, sem pedig üzenetükben nem voltak egyháziak, bár kétségtelen, hogy – különösen az *Annales* – fokozott figyelemmel kísérték az egyházi eseményeket. Mindez azért történhetett így, mert az első sajtókiadványokat a felvilágosodás szellemi áramlata hozta az egyház közelébe. Ennek következtében ezek a lapok nem csak a közéleti, hanem az egyházi körökben is a felvilágosodás eszméit hirdették.

I. Az első magyar újságok és a lelkész-újságírók

Magyarországon az első rendszeres hírlap a Rákóczi szabadságharc idején (1705) megjelenő *Mercurius Hungaricus* volt. Propagandacélokkal adták ki a bécsi *Wienerische Diarium* hadszíntéri koholmányainak az ellensúlyozására, azaz a hon igaz tájékoztatására. Mivel ez a lap a szabadságharc része volt, együtt is bukott vele. A rákövetkező megtorlás és a közélet szigorú ellenőrzése később lehetetlenné tett bármiféle lapkiadást.

A fásultságnak és a nemzetietlenségnek ezt a nehéz idejét a magyar irodalom és a nyomtatás szenvedte meg a leginkább. 1711 és 1772 között igen kevés magyar könyv jelent meg, az is szigorú cenzúrázással. A korszellem sem igen kedvezett a magyar nyelvű nyomtatásnak: a nemesek németül vagy jobb esetben latinul beszéltek, a magyarul olvasni tudó kismemes és paraszt számára pedig bőségesen elegendő volt a kalendáriumok szigorúan cenzúrázott egyszerű világa.

A Nova Posoniensia

A 18. századi Magyarországon újságra nem volt szükség, nem volt kinek és nem volt miért írni. Bél Mátyás (1684–1749) pozsonyi evangélikus lelkész, széles látókörű és kiemelkedő képességű polihisztor viszont – a külföldi hírlapirodalom sikerét látva – 1721-ben újságkiadásba fogott. A lap nyomtatási munkálatait a pozsonyi Royer nyomda végezte. A lapocska kétségtelenül szép kiállítású volt, bár az ára – egy évre 5 forint – elég magasnak tekinthető, ha figyelembe vesszük, hogy akkoriban ennyi pénzért már több könyvet is lehetett vásárolni.

Minden bizonnyal a tájékoztatás volt az elsődleges célja, mert a *Nova Posoniensia* néven Pozsonyban hetente egy alkalommal latin nyelven megjelenő újság a társadalmi közléseken kívül igyekezett az éppen aktuális földrajzi, történelmi és gazdasági hírekkel is ellátni kisszámú olvasótáborát. Bél Mátyás már a kezdetektől egy szűkebb társadalmi réteg számára készülő értesítőnek szánhatta lapját, különben nem latinul adja ki. Az újságon jól érezhető a német felvilágosodás hatása, amelyet Bél Mátyás hallei tartózkodása idején tapasztalhatott meg. Nincs ugyan közvetlen utalás rá, de ismerve az előzményeket, könnyen lehet, hogy a német felvilágosodás hatására döntött úgy, hogy újságkiadásba kezd. Ez már csak azért is valószínű, mivel hallei tartózkodása idején a német lapirodalom már igen fejlett szinten állt. Ennek megtapasztalása adhatta az evangélikus lelkésznek az ötletet az itthoni lapindításhoz.

Bél Mátyás, a leíró statisztikai irányzat úttörője, igazi protestáns szellemben az újság iskolai oktatásban történő felhasználását igyekezett előmozdítani, valamint a tudományok iránti érdeklődés meghonosítására tett korai erőfeszítéseket (vö. Vitéz 2000, 16). A lap szellemi beállítottságát és üzenetét illetően megállapítható, hogy a még csak szárnyát bontogató magyar felvilágosodás ügyének szolgálatában állt, mindenekelőtt a nevelés és a művelődés területén tett szolgálatai miatt.

A lap négy quart oldalon jelent meg, minden hónap utolsó lapszámához egy „Syllabus rerum memorabilium” című kis mellékletet csatoltak, amely áttekintést adott az előző hónapban lezajlott fontosabb nemzetközi eseményekről. A lapot 1722-ben Bél

Mátyás anyagi okok miatt kénytelen volt átadni a jezsuitáknak, akik nem tudtak mit kezdeni az újsággal és megszüntették.

A *Nova Posoniensia* nem volt egyházi újság, az egyházhoz csupán annyi kötötte, hogy evangélikus lelkész indította útjára. Arra következtethetünk ebből, hogy a felvilágosodás korábban érte el Magyarországot, mint azt gondolnánk. A felvilágosodás eszméinek 18. század végi magyarországi megjelenését a francia forradalom kigyűrűzésének szokás tekinteni. Pedig, amiként a francia forradalmat is megelőzte egy jó félévszázados szellemi érés, úgy Magyarországon is megvolt a gondolat fejlődésének az a ritmusa, amely a francia gondolkodókkal majdnem egy időben jelent meg a hazai közéletben. Franciaországban és Németországban a 18. század első felének szellemi pezsgése a tudomány és a művelődés olyan szintjét mutatja, amelyik nem csak kiugró tudósokat adott Európának, hanem a tudomány egy szervezett és rendszerezett formáját is a francia Enciklopédiában.¹

Magyarország kétségtelenül messze állt a francia vagy a német felvilágosodás iskoláitól és az enciklopédisták szellemi műhelyeitől, de nem annyira messze, hogy ne lett volna meg itt is a szellemi frissesség és tudomány iránti kíváncsiság. Jó példa erre Bél Mátyás személye is, aki a hallei tartózkodása alatt találkozott a felvilágosodás német változatával, amelyik sok szempontból közelebb állt a magyar szellemhez, mint a francia.²

Bél Mátyás kétségtelenül magányos polihisztor volt, és munkássága semmi esetre sem jellemzi a magyar tudomány és művelődés egészét a maga korában, de leszögezhetjük, hogy volt magyar vonatkozása is az európai kora-felvilágosodásnak. Protestáns lelképíztorsága pedig arra enged következtetni, hogy a korabeli Magyarországon az egyházon belül, bár kétségtelenül kevesekben, de jelen volt a modern tudományosság iránti igény.

Bél Mátyás a lapkiadásban látta meg a legmegfelelőbb eszközt a szellem világosságának terjesztésére. Előzmény nélküli elképzelése egyúttal logikus döntés is volt, ugyanis nemigen volt akkoriban Magyarországon más nyilvános fórum. A magába forduló nemességet és a saját kiváltságait makacsul védő polgárságot nem fogta össze sem Akadémia, sem más művelődési egylet, de még színház sem. Egyedül a lapkiadás útján volt lehetséges viszonylag szélesebb réteget rendszeresen elérni. A szabadkőművesség akkoriban még igen gyerekcipőben járt – Európa nyugati vidékein is.

¹ A francia enciklopédista mozgalom tekinthető a modern tudományosság egyik megalapozójának. A matematikai, természettudományi és államelméleti alapfogalmakat ekkor fektetik le. Az Enciklopédia első 28 kötete 1751-1772 között jelent meg.

² A magyarországi felvilágosodással szemben a román felvilágosodás kizárólag francia forrásokból táplálkozott – igaz, jó százéves késéssel.

Az első magyarországi „közéleti” lap kiadását tehát egy tudományok iránt nyitott szellemű evangélikus lelkész-polihisztor valósította meg, de nem egyházi szempontok alapján. Célja a tudomány és a széles látókörű tájékozódás terjesztése volt, nem pedig az egyházi kérdések taglalása. Az egyházat lekötötték saját gondjai, a jozefinista vallási türelemnek még híre sincs ebben az időben. Mivel sem az egyház, sem pedig a magyar társadalom nem látott fantáziát a lapkiadásban, ezért a lapocska nem is tudott sokáig fennmaradni.

A Magyar Hírmondó

A *Nova Posoniensia* megjelenését követő évtizedekben két-három német nyelvű lapocska is a talpon maradással küszködött, de nem sok sikerrel. Ezek az idegen nyelvű időszaki sajtótermékek voltak az első magyar nyelvű hírlap, az 1780. január 1-én az ország akkori fővárosában, Pozsonyban kiadott *Magyar Hírmondó* előfutárai. A nyolcadrétű félíves számokban hetenként kétszer megjelenő szép kiállítású újság kiadója és nyomtatója egy tevékeny és áldozatokra kész református nyomdász, Paczkó Ferenc volt; a szerkesztést pedig Rát Mátyás, evangélikus lelkész vállalta magára.

Rát a pozsonyi líceumban ismerkedett meg a Bél Mátyás munkásságáig visszavezethető hagyományokkal. Tanulmányait ezt követően a göttingai egyetemen folytatta. A göttingai út jelentősége abban érhető tetten, hogy az itt működő nemzetközi hírű Schölzer újságkollégiumaival történt találkozásnak némi hatása lehetett a hazatérő Rát elhatározására, hogy megalapítsa az első magyar nyelvű újságot.

A pozsonyi Landerer nyomda Rát idejében régi, jól működő vállalkozásnak számított. Lapkiadásra alkalmas felszereléssel rendelkezett, hiszen ekkor már közel tíz éve itt nyomtatták és adták ki a *Pressburger Zeitung* című német nyelvű lapot. Rát Mátyást a göttingai tapasztalatok tehát arra indították, hogy magyar nyelvű lap kiadásával is megpróbálkozzon. Pontos és alapos ember lévén, mielőtt kiadta volna a nem kis anyagi befektetést igénylő lapot, felmérte az igényeket és a lehetőségeket. 1779. július 1-jén a leendő újság betűkészletét is felhasználva megjelentetett és széles körben terjesztett egy *Előre való tudakozás* című iratot, amolyan körlevelet, amelyben akkurátus és rendszeres módon szerkesztett kérdésekkel próbálta felmérni és egyben megszervezni a várható előfizetők körét. Ez bizony a mai napig is érvényes és használatos sajtómarketingfogás volt, amely lehetőséget teremtett arra, hogy a készülő lap ne fuldokoljon az anyagi terhek alatt, hanem a lehetőségekhez igazítva hosszú távon szolgálja mind a köz, mind pedig tulajdonosa javát. Arról ugyan nincsenek adataink, hogy a lapkiadás anyagilag nyereséges lett volna – ez már akkoriban sem volt jellemző a lap-

kiadásra –, az viszont ismeretes előttünk, hogy a megjelenés kezdeti időszakában a vállalkozásnak stabil anyagi alapjai voltak.

Annak ellenére, hogy a felmérés kedvezően alakult, a lapkiadási engedély megszerzése már nehézségekbe ütközött: a Magyar Királyi Helytartótanács igyekezett ellehetetleníteni a vállalkozást. Végül hosszú instanciázás után sikerült megszerezniük Mária Terézia királynő feltételes hozzájárulását, amelynek rendelkezése szerint a lapot cenzúráztatni kell a helytartótanáccsal.³ A lap kiadója – Paczkó Ferenc – 10 évre privilégiumot kapott magyar nyelvű újság kiadására. E privilégiumot az ország határain belül sikerült is megőriznie.

A *Magyar Hírmondó* mindenek előtt híreket közölt, de nem csak külföldről, hanem – és ebben áll a lap igazi értéke – hazai híreket is adott olvasóinak. Mi több, a kor viszonyait tekintve széles körű levelezőgárdát – tudósítokat! – is szervezett a lap köré Rát, aki az írásaiban gyakorta hangot ad reményének Mária Terézia és II. József reformjai ügyében, de ez nem akadályozta őt abban, hogy a hazai gazdasági és társadalmi igények megjelenítésének teret ne adjon. Közleményeiben gyakran kitért azokra a helytelen és pazarló szokásokra, amelyeket szintén felelőssé tett a szegénységért. Kritikáival mégis óvatosan kellett bánnia, nem is annyira a cenzúra, hanem sokkal inkább a közel 320 – többnyire birtokos nemes – előfizető miatt. Maga Rát írja, hogy ne csodálkozzanak az olvasók, ha mindent le nem közölhet, „mert nem lehet, nem tanácsos, nem illő, nem is szabad mindent kimondani, nem hogy írásban hírlelni.” Nem került a vallási kérdéseket sem, megértőnek és közlékenynek bizonyult a hazai vallási és nemzeti kisebbségek ügyei iránt. Ezek a rövid kommentárt tartalmazó híradások közvetlen forrásként használhatóak a kor református egyházának mindennapjaira nézve, mivel a lapban nem a jegyzőkönyvek pontos és kiköszörült leírásait, hanem az előzőeknél sokkal életközelibb tudósításokat találunk. A lap nagy felületet szentel II. József oktatáspolitikájának, így fontos adalékokat tartalmaz a kor egyházi iskolakérdéseiről.

Rát Mátyást 1783-ban Mátyus Péter váltotta, de Mátyus helyébe már a következő évben a magyar írók nagyszerű triumvirátusa került: a nyelvtudós Révai Miklós, a költő Baróti Szabó Dávid és a kitűnő újságírói vénával megáldott Szacs vay Sándor. 1785-ben Szacs vay maga szerkesztette a lapot; 1786. június 21-étől december végéig Baróti Szabó Dávid volt a szerkesztő, akit Ungi Pál, majd 1788-ban Szabó Márton követett.

A *Magyar Hírmondó* története során egyetlen szerkesztő sem fordított akkora figyelmet a magyar nyelv tudatos ápolására, mint Rát Mátyás, aki a lap segítségével a

³ A cenzúra II. József uralkodása alatt sem szűnt meg, csak bizonyos vonatkozásokban megengedőbbé vált. Ebből viszont az következett, hogy a jozefinizmus idején is csak korlátozott mértékben érvényesülhetett a lapok kritikai-bírói tevékenysége.

különböző nyelvjárások összeegyeztetése révén az irodalmi nyelv létrehozását kívánta elősegíteni. A könyvbírálatokat rendszeressé tette, de sokszor közölt pedagógiai célzatú – ki nem érdemelt – dicséreteket, ezáltal is magyar nyelvű művek írására serkentve a szerzőket (vö: Vitéz 2000, 18). Révai Miklós szerkesztőként tudatosan folytatta a lap nyelvi hagyományait, és Bessenyei nyelvi programját hirdette. Bár felekezeti különbözőség – Révai katolikus volt és a piarista rend tagja – elválasztotta, de egy erősebb kötelék mégis összehozta ezt a két nagyszerű embert: a felvilágosodás ügyének szolgálata. Rát Mátyás és Révai Miklós „interkonfesszionális” együttműködése szép példája annak, hogy a felvilágosodás mintegy vallássá lett a kor sok művelt embere számára.

Rát Mátyás is a Bél Mátyás megnyitotta szellemi úton haladt. Az ő célja is a szellemi felemelkedés ösztönzése, a felvilágosult közélet tájékoztatás általi előmozdítása volt. Ha Bél Mátyással kapcsolatban helyénvaló polihisztor mivoltának említése, úgy Rátra még inkább érvényes ez a megállapítás, amellyel azonban korántsem Bél Mátyás tehetségének viszonylagos alulértékelését kívánnánk kifejezni. Mindössze arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a Bél és a Rát Mátyás vállalkozása között eltelt szűk ötven esztendőnek köszönhetően a felvilágosodás eszméi – köztük az enciklopédista jellegű tudás-eszmény – sokkal szélesebb körben váltak elterjedtté, és ez idő alatt Magyarországon is megerősödtek.

A *Magyar Hírmondó* életéről, a lelkészek által megkísérelt lapkiadásról és a kor egyházi és hatósági szellemi viszonyairól hű képet ad a Rát Mátyást a szerkesztői székben követő Révai Miklós levele:

„[...] Amíg csak fennmarad a magyar név, halhatatlan léssen Rát Mátyás az ő dicső fáradtságáért, amelyet a hazának számtalan hasznára kezdett, folytatott is három esztendőig, nagy szorgalommal ugyan, de nagyobb küszködéssel. A háládatlanság, az irigység, a fősvényység, a hitért s illendőségért helytelenül való buzgóság jobb jutalmat érdemlő hivataljának mind kezdetében, mind folytatásában sokat háborgatta, sokat keserítette. [...] Régtől összeszólottam már több hazaszerető jámborokkal egy magyar nyelvmevelő társaságnak felállításáról. Csak mindig ott akadtunk fenn, hogy jövedelmünk nem volt. És látván, hogy a Hírmondó állapotja igen rossz fordulóban vagyon, holott egyrészt a gyávább írás, másrésztől mégis a képtelen fizeteskérés, azután a postákonlévő rendetlenségek is a megkorcsosulásra igen hajtották, azt akartam leginkább fenntartani, és a társaságnak fő jövedelméül tenni. [...] Halljad csak, az a Magyar helytartó főtanács mit követett el a Hírmondónak bejelentésekor! Egészen ellene volt, ellenkező vélekedést adott fel iránta a felségnek, hogyha megengedték, úgymond, ezzel a magyar nyelvnek gyarapodása nagyobb-nagyobb erőt vesz. A magyar helytartótanács, kit nagyságos eleink a magyar hazának fennmaradása

*oszlopául és első kőfalul kívántak és rendeltek, rendelése végétől oly elhasonlott, hogy a magyar nyelveknek gyarapodását maga merte volna gátolni!*⁴

Figyelembe véve a kor viszonyait, a lapot meglepően sok helyre tudták eljuttatni: Pestre tizenegy, Győrbe, Kolozsvárra, Nagyszébenbe mindhárom esetben nyolc, Nagyváradra hét, Pápára hat, Debrecenbe, Komáromba, Pécsre, Sopronba, Nagyszombatba és Nyitrára négy-négy, Budára, Egerbe, Eperjesre, Gyulára, Máramarosszigetre, Marosvásárhelyre, Ónodra, Pozsonyba, Székesfehérvárra, Veszprémbe pedig három-három példány járt. Az ország húsz helységébe jutott még el két-két, míg százhatvanhat településre egy-egy újságpéldány. Bécsből tizenkét példányt igényeltek.⁵ A lap szerkesztésének és kiadásának helyén, Pozsonyban a megrendelt példányszám csupán három volt. A rendszeres előfizetők mellett azonban a lapnak alkalmi olvasói is voltak. A postajáratok általában hetente kétszer közlekedtek. Ez azért fontos adalék, mert ennek figyelembevételével kellett szerkeszteni és kiadni az újságot. A *Magyar Hírmondónak* voltak először rendszeres külső munkatársai, akik „leveleztek” az újsággal, azaz tudósítottak a térségükben történt fontosabb eseményekről.

Az első évfolyamnak háromszázhusz előfizetője volt.⁶ Az előfizetők személyét tekintve színes társaság áll össze: Festetics György, Orczy Lőrinc, Ráday Gedeon, Teleki Sámuel, Bethlen Miklós, Benkő József, Horányi Elek, Révai Miklós, Valero Jakab, Keresztury József, Sándor István, Nunkovics György, Mosótzai Institoris János, Wietoris József, Tessedik Sámuel...

A *Magyar Hírmondó* 1780. január 1-jén megjelent első számának címlapját szép mívű rajzmetszet díszítette, amelyen a földgolyót átrepülő Merkúr zászlaján a „Per regna, per urbes” („Országokon, városokon keresztül”) felirat szerepelt. Alatta Magyarország címere, kétoldalt pedig könyvek, levél- és iratcsomók rajzai voltak láthatók.

Az igen ügyesen szerkesztett és jó tipográfiai kiállítású lapot azonban az olvasóközönség nem pártolta úgy, ahogy illett volna, s a derék nyomdász sok-sok ráfizetés után, megeléglően a helyzetet, 1788. október 8-án beszüntette a lap további nyomtatását.

Volt ennek a pozsonyi *Magyar Hírmondó*-nak egy kis melléklapja: a *Pozsonyi Magyar Múzsza*, amelyet 1787 elejétől kezdve havonként egyszer csatoltak a főlaphoz. Ez nyolcadretű ívre terjedt, tartalmát szépirodalmi és ismeretterjesztő dolgozatok tették ki. A főlappal egyetemben ez is megszűnt 1788 októberében.

⁴ Révai Miklós Benkő Józsefnek, Győr, 1785. július 11. Fehér – Kókay 1990, 10-12.

⁵ Rát Mátyás hírmondója. *Evangelikus élet*, 2005. 2. sz. 102.

⁶ „Előfizetőinek száma meghaladja a 300-at. Ezek közül 123 földbirtokos nemes, 45 római katolikus pap, 18 ügyvéd, 18 gazdatiszt, 12 katonatiszt.” Kuszák 1940, 23.

Az eddig felsorolt periodikák bátor kísérletek voltak a magyar újság megteremtésére, de a politikai viszonyok, és nem utolsósorban a magába forduló korszellem eltorzította ezeket a próbálkozásokat.

Az első lapok szerkesztői között kivétel nélkül protestáns lelkészeket találunk. Ennek a furcsa jelenségnek két magyarázata is van. Egyrészt az ellenreformáció idején, az 1791-es türelmi rendeletig protestáns egyházi kiadványokról szó sem lehetett, még könyvről sem, nem hogy újságról. Még csak a később oly divatos prédikátori táruk sem jelenhettek meg a gondolati szabadság nyilvánvaló felszámolása okán. Ebben a helyzetben egy semleges, de tudományos igényű lap kiadása visszaadott valamit a protestáns gondolati szabadságból. Másrészt a tudomány terjesztése valamint a széles látókör megteremtése mindig is protestáns ügy volt, ezért aztán nem véletlen, hogy első újságjainkat protestáns lelkészek indították útjukra.

II. Az első református periodika

Az 1791. évi XXVI. tc-ben kimondott vallásszabadság nagy előrelépés volt egyháztörténeti szempontból, de az egyházi sajtó és általában a református könyvkiadás számára nem hozta meg a teljes gondolati szabadságot. Lehetőség nyílt a könyvkiadáson túl az első egyházi időszaki kiadványok megjelentetésére is, de csak a legszigorúbb cenzúra felügyelete és gondnoksága alatt.

Ebben a lassan megnyíló korban és társadalmi környezetben született meg a magyar református sajtó. Furcsa módon az egyházi lapkiadást az európai viszonylatban is a legjobban megalkotott és felettébb hatásos Habsburg cenzúra tette lehetővé, amely hivatalnokaival és apparátusával kiterjedt intézményként működött. Az egyház nem fogalmazott meg külön kérést a sajtókiadványok tekintetében, ugyanis a jozefinista logika a szekuláris sajtónak megfelelően az egyházi kiadványok ügyét is rendezte oly módon, hogy bár cenzúrázta, de megengedte azok kiadását. Ezzel mintegy bátorította is az első református időszaki kiadvány megjelenését. Ez a szigorúan ellenőrzött sajtó már magában hordozta annak a sokszínű és gazdag sajtótevékenységnek a csíráját, amely az 1848-as vívmányok alapján, 1867 után virágzott ki.

Az Annales

Az 1791-ben kimondott vallásszabadság jegyében még ugyanazon évben összeült a budai református és a pesti evangélikus zsinat. A jegyzőkönyvek szerint a zsinaton

ugyan nem esett szó az egyházi lapkiadásról, de kétségtelen, hogy a megváltozott jogi helyzet a lelkészek számára új utak felismerését tette lehetővé. Egyetlen esztendővel a zsinatot követően, 1793-ban Ambrózy Sámuel beszercebányai, majd radványi evangélikus lelkész saját, egyéni elhatározásától indítva megalapította a *Novi Ecclesiastico-Scholastici Annales Evangelicorum Augustanae et Helveticae Confessionis in Austriaca Monarchia* nevű periodikus kiadványt, amelyet már megjelenése idején is röviden csak *Annales*nek hívtak.

A lapocska a címe szerint is a két protestáns egyház olvasói számára adatott ki, ami nagyjából annyit jelentett, hogy mindkét egyház életéből közölt híreket és tudósításokat. A két felekezet közötti dogmatikai kérdések nem kerültek elő az újság lapjain, de nem is ez volt a lap célja. E közös evangélikus és református folyóirat negyedévenként, latinul jelent meg, 1803-ig. Összesen nyolc füzet látott napvilágot, mivel 1795–1802 között szünetelt a kiadása (vö: Czegle 1983, 243).

Az *Annales* tulajdonképpen egy vékony könyvecske volt, amelynek egybekötött számai kétségtelenül inkább hasonlítottak könyvhöz, mint újsághoz. A csak jó tenyérnyi méretű füzetek szerkezete viszont időszaki kiadványra utal, és követi a kor széles körben elterjedt időszaki lapjainak szerkezetét. Ma azt mondanánk rá: folyóirat.

A lapocska egyházi kérdéseket, elmélkedéseket és rövidebb egyházi, kulturális híreket (memorabiliores euentus) közölt. Hogy mennyire praktikus szemléletű volt, híven mutatja az egyes számok végén közölt hirdetési oldal, amelyen a nyomda (mai értelemben: a kiadó) tájékoztatta az olvasókat a legutóbb megjelent könyvekről és azok áráról (libri novi proxime in luceum proditur), és mindezt a kor szellemében elegáns táblázatba szedve. Az év végén, a bekötött példányok után szép kiállítású tartalomjegyzéket (index) is közreadott. A folyóiratot szép metszetekkel és iniciálékkal díszítették, nyelvezete igényes fogalmazású, barokkosan kerekded mondatokkal, szép latin nyelven íródott – nyelvezetéből ítélve kifejezetten az egyházi értelmiségnek.

Az első kötetbe előszót írt a szerkesztő, ami furcsa műfaj egy újság esetében, de hát abban a korban még nem voltak pontosan meghúzva a határok folyóirat, füzet és könyv között. Ebben az előszóban a szerkesztő aggodalmának ad hangot, és félti a lapot a közömbösségtől, ami az „irodalmi vállalkozások megölője”⁷, de örömmel említi, hogy a vártnál több előfizető akadt. Hogy ez pontosan hányat jelent, azt csak találgatni lehet. Az első évfolyam befejező számában pedig már azon örvendezik, hogy a „protestáns férfiaknak szánt” folyóiratot nem csak az evangélikusok és reformátusok, hanem a római és görög katolikusok is olvassák. A bibliográfiai kézikönyvek szerint még 1803-ig fennállt a lap, mi több, Bitnitz Lajos irodalmár szerint kilenc füzet jelent meg (Bitnitz

⁷ Feilicibus annales... In *Novi Ecclesiastico...*, Beszercebánya, 1793, 2.

1821, 54-71), ami azért furcsa, mert minden regisztrum szerint csak nyolc lehetett. Az utolsó, nyolcadik füzet előszavában a szerkesztő – aki a nevét csak ekkor fedi fel – mentegetőzik az elmaradások miatt, azokat sokirányú elfoglaltságával magyarázva. Hogy pontosan miben is állt az elfoglaltsága, nem részletezi, csupán annyit közöl, hogy megszorodtak gyülekezeti tennivalói. Ebben az utolsó számban jelzi a szerkesztő, hogy alkalomadtán majd kiad egy új számot: már gyűjti is hozzá az anyagokat. Erről a lapszámról viszont semmit nem tudunk, egyetlen regisztrumban sem szerepel, de lehet, hogy Bitnitz Lajos erre gondolt, amikor kilenc számról tudósít.

A kiadvány érdekessége, hogy a modern periodikákhoz hasonlóan az egyes évfolyamok füzetei folyamatos oldalszámozással jelentek meg. Az *Annales* példányszámáról, illetve terjesztésének részleteiről nem sokat tudunk, de a kor sajtóviszonyait tekintve a példányszám nem lehetett több 250–300 darabnál kiadásonként. Terjesztését pedig megrendelés alapján, címre küldéssel bonyolíthatták le, a sajtó szabad árusítása tudniillik csak 19. századi találmány.

Megjegyzést érdemel még az *Annales* címválasztása. A teljes címben a *Novi* kétségtelenül arra utal, hogy kellett lennie előzményének az egyházi sajtóban. Mint előzményt azonban csak a két Mátyás lapját tartja számon a sajtótörténet. Ez arra enged következtetni, hogy az *Annales* esetében a megelőző praxissal való szembe fordulásról, tudatos szellemi útkeresésről beszélhetünk. Egy gondolat erejéig még a *Novinál* maradvány, emlékeztetünk rá, hogy az első társadalmi értelemben vett lap, Bél Mátyás *Posoniensiája* is Nova volt, de nem egy lapelődő képest, hanem mind a pozsonyi kiadványok, mind pedig a magyar sajtó egészének tekintetében.

Az *Annales* nyelvezete sokkal inkább egyházi jellegű volt, mint a másik két – lelkesek által szerkesztett – lapé. Oldalain az egyházi, a nemzeti és a művelődési kérdések összefonódnak, és egy kifejezetten felvilágosodás-párti szemléletmódban adtak közre.

A lap látásmódjára és figyelmére jellemző volt az iskolai és nevelési kérdések fokozott nyomon követése. Érdekes és részletes leírást olvashatunk az alsóbb osztályokban lefolytatott nyilvános vizsgákról az *Annales* 1794. május 11–12-ei számában. A cikket a lap neves munkatársa, a magyar nevelésügy egyik úttörője, Tessedik Sámuel írta (Szelényi 1928, 37–39). Az egyik pozsonyi evangélikus egyházi iskolában lefolytatott vizsgákról tudósít. Az iskola két fiú- és leányosztályának vizsgatételei között szerepeltek a vallás alapvető tanai, de a gyermekek ezen kívül a korszak más alsóbb iskoláihoz hasonlóan számot adtak az olvasás, az írás és a számolás területén elért eredményeikről valamint énektudásukról. Olyan ismeretanyag is szerepelt azonban a vizsgán, amelyet csakis ebben az iskolában szerezhettek meg a tanulók. Az egyik fiúosztályban például a vizsgázóknak a következő speciális ismereteikről is számot kellett

adniuk: „az emberi nemet sújtó betegségek okairól és az ételben való rendtartás szabályairól”, „a gazdálkodás szabályairól és azok magyarázatáról”. A másik fiúosztályában „a jelenlegi szárazság alkalmat adott az afelett való értekezésre, hogy mily hasznot hajt az embereknek a hasznos munkáikkal való szorgalmas foglalkozás”. Szó volt még „a tűz használatáról”, illetve arról, hogy „micsoda bajokat okoz a tűz”, továbbá „a tüzeztől való óvakodásról és azok oktatásáról”. Emellett „Békésmegye földrajza tárgyaltatott és itt különösen Szarvasról, és főleg a szarvasi földterületnek természettani és természetrajzi állapotáról volt szó, valamint arról is, hogy a szarvasi föld szorgalmas munka következtében egykor mit teremhet.” A leányosztályban „a vizsgálat népével kezdődött. Ezt egy beszéd követte, melyben az ifjúság, megemlékezve azon különös jótéteményről, hogy keresztyének között született, és a Jézus vallásában neveltetett, hálát adott Istennek. A kisebb leányok a betűk felismerésében és a szótagok összefoglalásában való előhaladásukat mutatták meg és azt, hogy mily figyelmes lélekkel fognak fel mindent.” Ebben az osztályban is szó volt „a tüzek okairól és azok oltásának módjáról”, „a szorgalmas és erényes nőről”, továbbá arról, hogy „micsoda étrendi szabályokat kell megtartani mindenkinek és az egyes embereknek”. A cikkből azt is megtudhatjuk, hogy a tanítás és a vizsga a tanulók anyanyelvén, szlovákul folyt. A lap hasonló tudósításai páratlan értékűek a kor mindennapjainak megismeréséhez, valamint a korabeli társadalmat foglalkoztató kérdések megértéséhez.

Az *Annales* a viszonylag széleskörű olvasórétege és népszerűsége ellenére folyamatosan anyagi gondokkal küszködött. Ezt főleg az újévi lapszámok vezércikkeiben található „elszólások” támasztják alá. Az anyagi nehézségek mellett volt ennek a kitűnő egyházi lapnak egy másik komoly ellensége is: az állami cenzúra. Bár igyekezett politikailag semleges maradni, ennek ellenére egy alkalommal élesen szembekerült az államhatalommal, és ez majdnem végzetes lett a lap megjelenésére nézve.

A helytartótanács dokumentumai között 1794. október 14-től kezdve bukkantak fel az *Annalesszel* kapcsolatos iratok. Az derül ki belőlük, hogy a cenzúra-hatóságok eljárást indítottak ellene, és további megjelenését nem engedélyezték. A tiltás oka a következő volt: a folyóiratban olyan, a népesség számával kapcsolatos közlemények láttak napvilágot, amelyek megjelentetését az időszaki sajtóban a rendelkezések szigorúan tiltották. Az ügy részleteiről főként a szerkesztő, Ambrózy Sámuel 1795. február 13-án Budán kelt beadványából értesülünk (Kókai 1997, 95).

Miután a helytartótanács rendelkezése nyomán a helyi cenzor megtiltotta a lap újabb számának megjelentetését, a szerkesztő beadványban fordult a budai hatósághoz. Ebben megemlíti, hogy a helyi cenzor – számára ismeretlen okból – nem engedélyezte a következő füzet kiadását, majd lapja folytatásának engedélyezését kéri arra való hivatkozással, hogy az előző évfolyamból mindössze egy szám jelent meg, pedig az előfizetőknek negyedévenkénti megjelenést ígért. Fogadkozik, hogy lapját

a jövőben még kézirat formájában aláveti a cenzor vizsgálatának, és szükség esetén elküldi a helytartótanácsnak is. Távol álljon tőle ugyanis, hogy az *Annales* cikkei által az államnak bármilyen kárt okozzon, céljának sokkal inkább a jó irodalom terjesztését, valamint a köz- és magánboldogságot tekinti.

Az ügygel kapcsolatban a „legfelső hely” döntött és a döntésről az irodalmi ügyek Directoriumát is értesítette. Megállapították, hogy a folyóirat megsértette a királyi rendelkezéseket, de hibát követett el a selmeci cenzor is. A szerkesztőnek a lap folytatását illető kérését azzal a feltétellel teljesítették, amennyiben az *Annales* csupán egyházi eseményekről, királyi rendelkezésekről és a helytartótanács határozatairól fog beszámolni, a népesség számára viszont nem fog híreket közölni. Ambrózy Sámuel figyelmébe ajánlották azt is, hogy a folyóirat számainak kéziratát az 1793. április 10-i rendelkezés értelmében a helyi cenzornak be kell mutatnia. Ha a lapban az államot érintő elmélgedéseket is közölnek, a kéziratot a helytartótanácsnak is el kell küldeni (Kókai 1997, 97). Az ügy befejeztével folytatódott ugyan az evangélikus folyóirat, de folyamatossága és lendülete megtört. Ambrózynek az állami szervek figyelő tekintete közepette kellett lapját szerkesztenie, ez pedig akkoriban sem használt a lapkiadásnak.

Mivel nem pártolták kellőképpen, az *Annales* addig tudott megjelenni, amíg kiadója anyagi lehetőségei megengedték. A kiadással Ambrózy úttörő munkát végzett, hiszen az *Annales* volt az első hazai evangélikus, és egyben az első magyarországi egyházi folyóirat is. Az utókor részéről a sajtótörténeti vonatkozások mellett neveléstörténeti és egyháztörténeti szempontból is több figyelmet érdemel. Indulásakor, 1793-ban a szerkesztő arra hivatkozott előszavában, hogy egyházi és iskolai lapot („*ecclesiasticos et scholasticos annales*”) fog kiadni és hangsúlyozta, hogy az aktualitások mellett helyet kíván adni az evangélikus egyház történetével kapcsolatos közleményeknek is. A megjelent számok valóban azt mutatják, hogy foglalkoztak az érsekújvári, eperjesi, pozsonyi és soproni evangélikus iskolák ügyeivel, oktatási módszereivel és vizsgarendjeikkel. Közöltek ezenkívül tudós leveleket, könyvismertetések, helyt adtak életrajzoknak – közölték többek között a Joannes Severini selmecebányai evangélikus tanár életéről szóló szöveget –, de írtak Tessedik szarvasi kezdeményezéséről és a cseh-morva testvérek ügyeiről is.

A szerkesztő a második számban arról a tervéről számolt be, hogy tankönyvet készül írni a nagyobb gazdasági iskolák számára, mert ennek hiánya a vidéki iskolák nyomorúságos állapotának egyik okozója. Véleménye szerint ennek tartalmaznia kell a tanuló ifjúság morális nevelésének normáit is. Ezenkívül beszámolt a monarchia területén működő evangélikus egyház személyi viszonyairól: a lelkészekről, tanárokról, tanítókról és a jelentősebb egyházi összejövelekről, valamint az evangélikus szerzők által írt könyvekről.

Mindent egybevetve, az *Annales* tekintélyes egyházi lapként inkább volt tudósító, semmint *journal d'opinion*, azaz véleményt és kommentárt közlő. Az egyházi lapok fejlődésében ugyanis csak később – részben a politikai körülmények változásának eredményeképpen – jelent meg a kommentár és a publicisztika. A rossz emlékű cenzúra ügy is minden bizonnyal akadályozta a lap tudósító jellegének kibontakozását.

Szellemiségét tekintve, a lap egyértelműen pártolta a felvilágosodás eszméit. Ezt maga a szerkesztő vállalja fel már a lap második számának beköszöntőjében, amikor is a felvilágosodás általánosan elismert alapelveiről ír. Mi több, az *Annales* 1795-ik évi első számában a következőképpen számol be az egyik iskola 1794. decemberi vizsgájáról: „*A jelen volt bírák és vizsgálók főleg abban gyönyörködtek, hogy a Kollégium érdemes polgárai a nagy hírű Kant és mások által megtisztított szabadelvűbb filozófiát tudták és teljesen megértették.*”

A magyar református sajtótörténetet tanulmányozva megerősíthetők azok az egyháztörténeti kutatások, amelyek szerint a 18. század végi magyar felvilágosodás az egyházi közgondolkodást is messzemenően áthatotta és befolyásolta. Hogy milyen mértékben és a gyülekezeti közösség milyen széles körében, azt a további kutatások hivatottak megválaszolni. Az egyházi lapok szellemi hatását ugyanis csak az őket rendszeresen olvasó – és feltételezhetően egyetértő – egyháztársadalmi rétegre lehet vonatkoztatni.

III. Következtetések

A *Nova Pisoniensiát*, a *Magyar Hírmondót* és az *Annalest* – bár nem voltak egyházi kiadványok – mégis az egyházi sajtóhoz soroljuk. Mégpedig azért, mert a magyar református sajtó ügyét egészen a 19. század második feléig a hivatalos egyház nem pártolta, sőt, egyáltalán nem foglalkozott vele. Ezt az ügyet lelkes és széles látókörű, az egyházi közállapotokon változtatni akaró lelkészek hordozták, és bizonyos értelemben hordozzák ma is. A magyar sajtó megszületésében a protestáns lelkészeknek bár vitathatatlan szerepük volt, ennek ellenére egészen 1793-ig nem beszélhetünk egyházi sajtóról. Azonban még az egyházi eseményeket fokozott figyelemmel követő *Annales* is magánvállalkozás volt, nem pedig a hivatalos egyházi nyilvánosság része.

Vajon mi lehetett az oka, hogy bár a protestáns lelkészek szívügyüknek tekintették a magyar sajtót, de kifejezetten egyházi kiadványt nem jelentettek meg? A vizsgált kort tekintve szinte magától adódik a válasz: a türelmi rendelet után is hatékony és szigorú cenzúra működött, ami nem tette lehetővé az egyházi lapok megjelenését, ráadásul a katolikus egyház is akadályozta a protestáns egyházi lapok kiadását. Ennek a

feltevésnek azonban van egy gyenge pontja: ha tiltották is az önálló protestáns egyházi kiadványok megjelenését, mi lehet annak az oka, hogy a lelkipásztorok által írt, szerkesztett és kiadott lapokban gyakorlatilag nincs egyházi vonatkozású hír? Nem csak protestáns, de semmilyen egyházi híradás sincs ezekben – a kor viszonyait tekintve – gazdag és változatos híryanagú kiadványokban.

A rejtélyre kevésbé a kor politikai, hanem sokkal inkább szellemi viszonyai között kell keresni a magyarázatot. Bél Mátyás és Rát Mátyás deklarálta a szellemi fejlődés, a művelődés és a tájékozottság szolgálatába állította lapját. Ha figyelembe vesszük, hogy a vizsgált korszak az európai felvilágosodás viharosan terjedő időszakára esik, akkor nyilvánvaló, hogy a derék lelkészek nem egyházi használatra, tehát nem az egyháztársadalmi közélet megteremtése, a lelkészi kar informálása vagy éppen megszólítása érdekében adták ki lapjukat. Sokkal inkább az egyházat és a lelkészeket is elérő felvilágosodás támogatására és terjesztésére vállalkoztak.

Megállapításunkat az a tény is alátámasztja, hogy még ebben a korszakban megjelennek azok a határozottan egyházi jellegű kiadványok, amelyek már tudatosan egyházi – legalábbis lelkészi-homiletikai – kérdéseket tárgyaltak. Ezek a kiadványok viszont, bár kétségtelenül ismerniük kellett Bél Mátyás és Rát Mátyás munkásságát, szót sem ejtenek szellemi folytonosságról, de még történeti kapcsolatot sem tételeznek. A később kiadott egyházi periodikák tehát nem tekintették szellemi elődüknek Ráték munkásságát, mi több, saját magukat mint előzmény nélküli unikumot mutatták be olvasóközönségüknek.

Ezek után felvetődik a kérdés, hogy egyházi sajtónak tekinthető-e egyáltalán a két Mátyás sajtótevékenysége?

Ha a sajtó mint társadalmi jelenség meghatározásából indulunk ki, amely szerint a sajtó mindig egy adott társadalmi valóságot tükröz és azt szólítja meg, illetve arra válaszol, akkor a vállalkozó kedvű újságkiadó lelkészek tevékenységét is kétségtelenül egyházinak kell tekintenünk. Elsősorban nem amiatt, mert ők gyakorló, gyülekezeti lelkészi minőségükben adták ki a lapjaikat, hanem sokkal inkább azért, mert az adott korszak közegyházi eszmeáramlatait rögzítették: a felvilágosodás szellemi hatására a két lelkipásztor a sajtótevékenységével egyértelmű választ adott, nyitottnak mutatva az egyházat a felvilágosodás befogadására és támogatására. A következő korszak új egyházi sajtója – a jozefinista türelemtől is támogatva – viszont megmutatta az egyház magába forduló és magára figyelő arcát is.

Az *Annales* című lap már tudatosabban vállalta fel az egyházi élet ügyeinek nyomon követését, de igazán csak a 19. század elején gomba módra megjelenő prédikátori táruk voltak azok a kiadványok, amelyeket az egyháznak – vagy legalábbis a lelkészek számára – írtak.

Az első lapokat evangélikus lelkészek adták ki, a reformátusok csak az *Annales* megjelenésével kapcsolódtak be a magyar sajtótörténetbe. Ennek az lehetett az oka, hogy az evangélikus lelkészek a németországi egyházi kapcsolatok útján már korábban találkoztak a protestáns felvilágosodással – amiként később a liberalizmussal is –, mint a reformátusok. A magyar református lelképásztorok a holland református egyházzal tartottak fenn lazább – jobbra tudományos – kapcsolatot, de a puritán és szigorú Hollandiából nem igen várhatták az egyházi sajtó kiadásának támogatását. A református újságírást bátorító szellemi áramlat Hollandiából majd csak az 1870-es és 80-as években érkezik meg, és kezd hatni a magyar református egyházra Abraham Kuyper munkássága által, aki Hollandiában megteremtette a református újság máig élő fogalmát. Ennek szellemében foglalkozott az egyházi újságírás ügyével Budapesten Szóts Farkas, Szilágyi Aladár, Kenessey Béla, és később Debrecenben Baltazár Dezső.

A magyar református sajtó kezdeti, formálódó korszakát vizsgálva megállapítható, hogy a református sajtó fogalma nem az egyház intézményéhez, hanem az egyes lelkészek személyéhez köthető. Ezért minden olyan lapkiadást vagy sajtótevékenységet, amelyet lelképásztorok végeztek, még ha nem is állt mögötte a hivatalos egyházi intézmény, a református sajtótörténethez sorolunk, mert azokban egyfajta – általában nem hivatalos – egyházi látásmód és világszemlélet tükröződik. A magyar református sajtótörténet tehát alapvetően szellemtörténeti keretek között mozgó vizsgálódásokat követel meg kutatójától, ezért korántsem merülhet ki az egyes kiadványok fejleceinek és impresszumainak vizsgálatában.

IRODALOM

- BITNITZ LAJOS: *Az újságlevelek és tudományos folyóíráások eredetéről*. In *Tudományos Gyűjtemény*. Budapest, 1821. XII. kötet.
- BUZOGÁNY DEZSŐ: *Harc a tiszta evangéliumért*. Kolozsvár, 1999.
- CZEGLE IMRE: *A református egyház időszaki sajtója*. In BARTHA TIBOR és MAKKAI LÁSZLÓ (szerk.): *Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház Történetéből 1867-1978*. Budapest, 1983.
- FEHÉR KATALIN – KÓKAY GYÖRGY (szerk.): *Tekintetes szerkesztő úr!* Budapest, 1990.
- KOVÁCS I. GÁBOR: *Kis magyar kalendáriumtörténet 1880-ig*. Budapest, 1989.
- KÓKAI GYÖRGY: *Az első magyarországi egyházi folyóirat történetéhez*. *Magyar Könyvszemle*. 1997. (113. évf.) 1. sz.
- KUSZÁK ISTVÁN: *Ráth Mátyás, az első magyar hírlapíró*. Győr, 1940.
- SZELÉNYI ÖDÖN: *Az első magyar munkáspedagógus, Tessedik Sámuel élete és munkássága*. Budapest, 1928.
- TOLDY FERENC (szerk.): *Újabb Nemzeti Könyvtár – gróf Esterházy Miklós munkái*. Pest, 1852.
- VITÉZ FERENC: *Fejezetek a magyar sajtó történetéből*. Debrecen, 2000.